

Ta'lim jarayonida o'smirlar tafakkurining rivojlanish xususiyatlari.

Ismoilova Asilpashsha Rojabovna.

URDU. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlar psixikasida kechadigan o'zgarishlar, ularning bilish jarayonlari hamda tafakkur tushunchasi, o'smirlar davrida tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari qay tarzda kechishi va ta'lim jarayonining o'smir tafakkurini shakllanishidagi ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'smir, ta'lim, malaka, ko'nikma, intellekt, individ, pedagog, ontogenez, tafakkur, ong, psixika.

Features of the development of thinking of teenagers during the educational process.

Ismoilova Asilpashsha Rojabovna.

URDU. Teacher of the "Pedagogy and Psychology" department

Abstract: This article talks about the changes in the psyche of teenagers, their cognitive processes and the concept of thinking, how the specific features of thinking occur during adolescence, and the importance of the educational process in the formation of thinking of teenagers.

Key words: Adolescent, education, qualification, skill, intellect, individual.

Ma'lumki 2020 yil 23 sentyabrda «Ta'lim to'g'risidagi qonun» qabul qilindi. Uning II bobida ta'lim tizimi va uning turlari aniq ko'rsatib berildi. Unga muvofiq, ta'lim o'z Davlat tili, dasturi va ta'lim muassasalari bilan belgilanib, u yagona va uzluksiz ta'lim tizimidir. «Ta'lim to'g'risidagi Qonun»ga binoan, bolalar yoshligidan boshlab to ishlab chiqarish jarayonida xam ta'lim olish xuquqiga xaqlidirlar. Umrining oxirigacha xam inson voqelikni tinmay o'rganib boradi¹.

Bu ta'lim tizimi yoshlarga bilim, ko'nikma va malaka berish bilan kifoyalanmay, balki ularning komil inson qilib yetishtirish kabi buyuk vazifalarni bajaradi. O'quvchilar o'qib, o'quv fanlarining mazmunini o'zlashtira borib, ob'ektiv olamni bilib boradilar. Ular ilmiy bilimlarning xammasini emas, balki ularning «fan asoslari» deb ataladigan bir qisminigina o'zlashtirib oladilar. Ma'lumki, odam muayyan bilim, ko'nikma, malaka xosil qilish uchun xulq-atvor shakllarini xam o'rganib olishi uchun, ijtimoiy tajribalardan tashkil topgan malakalarning asosiy xajmini egallab olish uchun u o'quv-tarbiya tizimining turli sohalari bilan mashg'ul bo'lmog'i va bu ishlarga jalb etilmog'i kerak.

¹ O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida Qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan. <https://www.tsautb.uz/page/view/83>

Bunday xodisalarda tegishli bir mazmuni o`zlashtirib olish bir-biri bilan aloqador bo`lgan ikki jarayon: ta`lim olish (yoki o`qish) va o`qitish jarayonining natijasi sifatida zikr etiladi. Fan-texnika taraqqiyoti xamda uzluksiz ta`lim olish g`oyasi amalga oshirilayotgan bir sharoitda ta`lim inson sotsial faolligining predmetli faoliyatning sub`ekti xamda ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida o`zini doimiy ravishda kamolga yetkazishga qaratilgan faol sotsial faoliyatning mustaqil shakli sifatidan ko`proq axamiyat kasb eta boradi.

Ta`limda ko`proq so`zlar-tushunchalar shaklida ifodalangan umumlashtirilgan bilimlar o`qituvchi tomonidan bayon etiladi, o`quvchilar tomonidan esa bu bilimlar idrok qilinadi, o`zlashtiriladi, real narsalarni idrok qilish esa (narsalarning o`zi, maketi, rasmi va x.) bunda yordamchi rol o`ynaydi.

O`quvchilar ta`lim jarayonida bilim, ko`nikma va malakalarni egallab oladilar. Bilimlarda ob`ektiv olam umumlashtirilgan xolda aks ettiriladi. Bilimlarni o`zlashtirish faktlar, tushunchalar va qonuniyatlarni o`rganishni nazarda tutadi.

O`quvchining bilimlari to`la bo`lishi, uning bilimlar tizimini egallab olishi juda muhimdir, bu bilimlar tizimida faktik materialni bilish uning mantiqiy jihatdan to`g`ri deb topilgan tuzilishi va umumlashtirilishi bilan qo`shilib ketadi.

O`smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo`la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o`quvchilar atrof-olamdagi bog`lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o`smirning bilishga bo`lgan qiziqishida keskin rivojlanish sodir bo`ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi o`smir tafakkurining rivojlanishiga olib keladi. Buning ta`sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyati paydo bo`ladi.

Maktabda o`qitiladigan fanlar o`smir uchun o`z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo`lib xizmat qiladi. J.Piajening ta`kidlashicha, “Ijtimoiy hayot uch narsaning ta`siri - til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o`zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o`z-o`zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi ².

11-12 yoshdan boshlab o`smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O`smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o`rgana boshlaydi. O`smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko`tarila olishi, o`quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O`smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o`ta qiziquvchanlik hamda atrofdagilarga o`z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularda yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi.

---

² Do`stmuhamedova SH.A.,Nishanova Z.T. va boshqalar.Yosh davrlari va pedagogik psixologiya – Toshkent:” O`qituvchi”, 2013

O‘smirning kattalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o‘sha masala doirasida bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o‘tkaza oladilar hamda ma‘lum bir masala bo‘yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O‘smir tafakkuri ko‘pincha umumlashtirishga moyil bo‘ladi. Respublikamizning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o‘tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda. Tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez echa olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo‘lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarni 1-sinfdan o‘qitish rivojlantira borish nihoyatda muhim.

O‘smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarishini yo‘lga qo‘yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o‘quvchi ijrochi rolida emas, balki boshqaruvchi, mustaqil yo‘l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o‘zi ishtirokchi bo‘lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko‘proq mustaqillikning berilishi o‘smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi³.

O‘smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko‘proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo‘llash orqali amalga oshirish mumkin, o‘smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda echish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog‘liq. Barcha o‘smirlarni ham tez yo‘llab, tez harakat qilishga o‘rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan muammoni echishning umumiy qoidalariga o‘rgatib borish mumkin.

O‘smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo‘lishi qimmatli va obro‘li hisoblanadi. O‘smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o‘zgarishlar o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o‘smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o‘zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

Ta‘lim natijalari to‘g‘risida gapirilganda, konkret o‘quv vaziyati sharoitida kishi egallab oladigan bilimlar, ko‘nikma va malakalarnigina sanab o‘tish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Bunday xol shu bilan izohlanadiki, bu yerda o‘quv faoliyatining sub‘ekti sifatida muayyan psixik xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchining yaxlit bir shaxsi, butun bir tizim maydonga chiqadi.

Ma‘lumki, u yoki bu tizimga xar qanday yo‘l bilan ta‘sir ko‘rsatilishi butun sistemaning xolatida o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib keladi. Shuning uchun o‘quv faoliyati natijasida kishida ilgari mavjud bulgan bilimlarga, tevarak atrofdagi xayotni inikos etish usullariga uning xarakat dasturlariga qo‘shimcha tarzda, ta‘limning boshqa xar

³ G‘oziev E.G`. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent. 1990.

qanday faktlari vujudga kelganda sodir bo`lgani singari, shaxsning ongida xamda uning psixik xususiyatlari mazmunida xam o`zgarishlar sodir bo`lishiga olib keladi. Ana shu xol individning uzluksiz ta`lim olish jarayonini shaxsning tarkib topishida, uning axloqiy qiyofasi va g`oyaviy e`tiqodi shakllanishida muhim omil deb qarash uchun asos beradi.

Hozirgi vaqtda shu narsa isbot qilinganki, egallab olingan bilimlarning shaxsga qay darajada ta`sir ko`rsatishi o`sha bilimlar qanday o`zlashtirib olinganiga bog`liq ekan. Bilimlar turli darajada o`zlashtirib olingan bo`lishi mumkin.

Bu esa: a) xodisa to`g`risida yangi olingan axborotni ilgari mavjud bo`lgan shu xildagi axborotga yaqinlashtirish;

b) ilgari o`zlashtirilgan axborotni qayta tiklashga tayangan xolda voqea–xodisani bayon etish;

v) xodisaning moxiyatini belgilab beradigan eng muxim xususiyatlar, aloqa va munosabatlar o`z aksini topgan tegishli shunga o`xshash xodisaning kishi ongida qayta tiklanadigan obrazi (yoki modeli) dan foydalanilgan xolda sodir bo`layotgan voqealarni izohlab berish;

g) predmet va xodisalarni faoliyat vazifalariga muvofiq ravishda qaytadan o`zgartirib borishni amalga oshirish va buning uchun shu maqsadga ilgari egallangan bilimlarni rivojlantirib borish imkonini beradi. Masalan, materiallarning plastik xususiyatga ega ekanligi xodisasi to`grisidagi bilimlar, dastlabki bosqichda egallab olinganligi tufayli plastik materialni plastik bo`lmagan materialdan farqlash imkonini beradi.

Ikkinchi bosqichda–plastik materiallarning bayonini berish mumkin.

Uchinchi bosqichda – plastiklik sabablarini izoxlash, turtinchi bosqichda – o`sha materialning ichki tuzilishini zarur tarzda o`zgartirish asosida materialning plastikligini oshirishga imkon beradi.

Birinchi bosqichda o`zlashtirib olingan bilimlar tanishtiruvchi bilimlar, ikkinchi bosqichda egallab olingan bilimlar nusxa ko`chiruvchi bilimlar, uchinchi bosqichdagi bilimlar – ko`nikma bilimlari, to`rtinchi bosqichdagi bilimlar – transformatsiya bilimlari deyiladi.

O`zlashtirib olingan bilimlarning funksional imkoniyatlari o`rtasidagi farqlar materialning xususiyatiga qarab, o`quvchining o`quv vaziyatidagi pozitsiyasiga qarab – o`quvchida xayotiy masalalarni bayon etish, izoxlash va ularni o`zgartirish usullari qay darajada shakllanganligiga qarab belgilanadi.

O`quv jarayonida xosil qilingan bilimlardan tashqari o`quvchi shaxsini shakllantirishga o`quv faoliyatining o`zi xam ta`sir ko`rsatadi, chunki bu faoliyatni o`zlashtirish va amalga oshirish xam psixikaning muayyan darajada rivojlangan bo`lishini taqozo etadi. O`quv faoliyati jarayonida o`quvchi o`qituvchi rahbarligida o`quv faoliyatining barcha

komponentlarini egallab oladi. Bu o`quvchining o`quv sub`ekti sifatida qaror topishiga shart-sharoit yaratadi⁴.

O`smir yoshidagi o`quvchilar nazariy tafakkurining shakllanishida o`qituvchining keng qamrovli bilimiga ega bo`lishi katta ahamiyatga ega. Bu o`z navbatida o`quvchilarning fanga qiziqishi ortishini kuchaytiradi, fan bo`yicha to`garak va fakultativ mashg`ulotlarga qatnashish istagini paydo qiladi. Shuningdek, o`quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda, o`qituvchilar, sinf rahbarlarining siymolari muhim rol o`ynaydi.

O`qituvchilar o`smirlarda o`rganilayotgan narsa va xodisalarning ob`ektivligi, xaqqoniyligi, to`g`riligiga ishonch hosil qilishlari, ulardan qanoatlanishlari va ularni isbotlashga o`rgatib borishlari zarur. Ikkinchidan, fan o`qituvchilari o`z o`quvchilarini narsa va xodisalar to`g`rsida original fikr yuritishga yo`llashlari kerak. Uchinchidan, o`quvchilarning mashg`ulotlarda qo`llanaverib, ma`naviy eskirgan bir qolipdagi so`zlardan, iboralardan foydalanishlariga yo`l qo`ymasliklari kerak. To`rtinchidan, fan o`qituvchilari o`smir yigit va qizlarga bilimlarini amaliyotga tadbiq qilishni o`rgatishlari shart, buning uchun ularda amaliy malakalarni shakllantirishga harakat qilishlari lozim.

O`smir yoshidagi o`quvchilarning o`quv rejasida ko`zda tutilgan o`quv fanlariga tanlab munosabatda bo`lish xususiyatlari ularning kelgusi hayot yo`llarini qay darajada aniq tanlab olgan bo`lishlariga bog`liq, ya`ni kasb-hunar kollejidan keyin qaysi yo`nalish bo`yicha, ta`limning qaysi shaklida davom ettirish yoki ishlab chiqarishning qaysi soxasida ishlashni afzal ko`rishlari bilan belgilanadi.

Aql tanqidiyligi o`smir umumiy rivojiga sezilarli ta`sir ko`rsatadi. O`rganilayotgan xodisa to`g`risida xukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

O`smir tafakkuri sifatini uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi tashkil qiladi.

O`smir qobiliyati, layoqati va iste`dodi ta`lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Uning qanchalik iste`dodli ekanligini aniqlash uchun ziyrakligi, jiddiy sinovga shayligi, mehnatga moyilligi, intilishi, psixik tayyorgarligi, mantiqiy fikrashning tezligi, izchilligi, samaradorligiga e`tibor berish kerak.

O`smir biror xodisani asoslagan, isbotlagan paytlarida uning muhim xususiyatlariga, birlamchi jihatlariga sinchkovlik bilan qaray boshlaydilar. Darsliklarni o`qigan va o`qituvchilardan eshitgan axborotlar, xabarlar va ma`lumotlarga ishonish va ulardan qanoat hosil qilish uchun faol harakat qiladilar. Tafakkurni oqilona yullar bilan o`stirish uchun favqulodda holatlarda o`quvchining mazkur xususiyatini yomonlamay, balki uning kichik bo`lsada yutug`ini rag`batlantirish kerak.

---

⁴ G`oziev E.G`.Ontogenez psixologiyasi.-T.: Noshir. 2010.

Hozirgi davrda intellekt omili ta'lim jarayonining muhim omiliga aylanib borayotganligi o'qishga munosabatning ijobiy xususiyat kasb etishini ta'minlashni taqozo qilmoqda. Kelajakdagi ijtimoiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi omil - bu o'qimishli, savodxon, iqtidorli, aqlan barkamol yoshlarni shakllantirishdir. O'quvchi yoshlarning o'qishga munosabati ularning qiziqishlarida, motiv va motivatsiyalarida o'z ifodasini topgan bo'ladi. Ana shu boisdan o'quv motivlari va motivatsiyalarini tadqiqot qilish bo'lganligi uchun dolzarb muammoga aylanib qoldi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimini yuksak darajaga ko'tarish uchun o'quvchilarda anglanilgan, yuqori ko'rsatkichli, indikator xususiyatli o'quv motivini shakllantirish davr talabidir. Zero, faoliyat va xulq-atvor motivsiz, motivatsiyasiz faollikka, muayyan yo'nalishga, o'ziga xos mahsuldorlikka, muvaffaqiyatga ega bo'lmaydi. Shuning uchun turli yoshdagi saboq oluvchilarni motiv, motivatsiya mohiyati bilan tanishtirish mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini zaruriy sharti hisoblanadi.. Bizningcha, o'quv faoliyatining faolligi, ijodiyligi, nostandartligi, samaradorligi, bilimlarning puxtaligi, mantiqiyliqi, izchilligi o'smirlarning motiv va motivatsiya bilan qurollanganligiga bog'liq, ular qanchalik anglanilgan, maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, mazkur faoliyat shunchalik muvaffaqiyatli amalga oshadi, ularni tatbiq etish osonroq kechadi. Shaxsning faoliyati, xatti-harakati, xulq-atvori muvaffaqiyati ko'p jihatdan yo'naltirilganligiga bog'liq. O'quv faoliyatini samarali bo'lishini ta'minlash uchun psixotreninglardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida Qonuni.Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan. <https://www.tsautb.uz/page/view/83>
2. Do'stmuhamedova SH.A.,Nishanova Z.T. va boshqalar.Yosh davrlari va pedagogik psixologiya – Toshkent:” O'qituvchi”, 2013. - 343 b.
3. G'oziev E.G`. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent. 1990.- 184 b
4. G'oziev E.G`. Umumiy psixologiya. Toshkent. O'zbek faylasuflari milliy jamiyati. 2010. – 544 b.
5. G'oziev E.G`.Ontogenez psixologiyasi.-T.: Noshir. 2010.